

МРНТИ 03.19

[https://doi.org/ 10.63051/kos.2024.3.54](https://doi.org/10.63051/kos.2024.3.54)

*¹Керім Ш. ²Жеменей И. ³Әмірбекова С.К.

¹Нұр-Мұбарак Египет ислам мәдениеті университеті, Алматы, Қазақстан

²Әл-Фараби атындағы Қазақ ұлттық университеті, Алматы, Қазақстан

³Р.Б. Сүлейменов атындағы Шығыстану институты, Алматы, Қазақстан

E-mail: ¹ shamshadin.kerim@mail.ru, ² Jemeneyislam@yahoo.com,

³ sagynysh.amirbekova@mail.ru

ҮНДІСТАН ТАРИХЫНДАҒЫ ДЕЛИ СҰЛТАНДЫҒЫ ДӘУІРІНДЕГІ МӘМЛҮКТЕР КЕЗЕҢІ

Аңдатпа. Үндістанның сан ғасырлық тарихындағы түркілердің ойып алар орны туралы жан-жақты әрі кезең-кезеңімен байыпты түрде зерделеніп, зерттеу жүргізудің біздің елде де мәні бар. Үндістандағы түркілердің билікті ұстаған кезеңдері толқын-толқын, жалғастықта болған. Мақаланың мақсаты – түркілер құрған Дели сұлтандығының мәмлүктік кезеңі дербес нысана ретінде қарастырылып, осы тақырыпқа қатысты мәліметтердің ең бастыларын іріктеп, жүйелі түрде ортаға салып, таныту көзделді. Аталмыш кезеңге қатысты мәліметтерді түгендеп, соның ішінде шет тілдеріндегі түпнұсқалық қайнаркөздерге сүйеніп, арнайы тарата сөз етіледі. Орта ғасырлардағы мұсылмандық кеңістіктегі мәмлүктік көріністер елеулі белес ретінде бағамдалып, күрделі кең ауқымды құбылыс жеке институт ретінде зерттеудің қажеттігі аталады. Зерттеудің жаңалығы – мақалада аталмыш мәмлүктік кезеңдегі ең көрнекті сұлтандар: Құтыбұддин Айбек, Шәмсуддин Елтұтмыс (1210–1236), Разия Елтұтмыс қызы (1236–1240), Ғиясуддин Белбан Ұлұқ-хан (1266–1287) арнайы бөлініп, талдау өзегіне айналған. Үндістан тарихында түркілер саяси элитаға айналып, үстемдік, көшбасшылық етуімен ислам дінінің қанат жаюы мен тұрақтануына қол жеткізді, сондай-ақ жетекшілік тізгінді ұстап, мемлекет, ұлыс болып ұйысуда тарихи міндет арқалған. Зерттеуде Дели сұлтандығы тұсында өркениеттің жаңа бағытта дамып, өзіндік сыр-сипат алғаны дәйектелді, беймәлім, қолжетімсіз болып келген мағұлматтар ұсынылды. Сол дәуіріндегі жаңа стильдегі ғимараттардың салуы, сәулеттік үрдістің Делиде түрлене өрістеуі Құтыб мұнарасының мысалында баяндалады. Билік басындағы түркілердің діни ұстанымы, ислами құндылықты қадірлеуі, өнер мен әдебиетке қызығушылығы, қамқорлығы көрсетілді. Еңбек отандық тарих, шығыстанушылық, түркітанушылық саланы тың деректерімен толықтыруға септесуімен практикалық тұрғыдан пайдалы болмақ, әрі алдағы жаңа жұмыстарға қозғау салады. Алда бұл тақырыпқа қатысты үнді тарихшыларының жұмыстарын еркін игеру және сол кезеңдегі тарихи-шежірелік шығармаларды айғақтық дәйектеме ретінде молынан ұштастыра қолдана отырып жалғап, жалғастыру да ойластырылуда.

Түйін сөздер: сұлтан, Мәмлүк, түркілер, ислам, Құтыбеддин Айбек, Разия

Кіріспе

Үндістанның тарихында түркі жұртынан шыққан тұлғалар мен олардың ұрпақтарының ерекше із қалдырғанын атап өткен жөн. Дели сұлтандығын да құрған түркілер еді. Одан кейін Зәһируддин Мұхаммед Бабыр (1483–1530) және оның ұрпақтары 1858 жылына дейін Үндістанды биледі. Әйгілі қоғам қайраткері, тарихшы Мұхаммед Хайдар Дулати (1499–1551) Үндістанды паналаған, 11 жыл Кашмирді билеп тұрған, осында өзінің атақты қазақ хандығының пайда болу уақытын айқындауда өте маңызды дереккөздік мәнге ие «Тарихи Рашидиді» жазған.

Үндістандағы Ислам тарихын шолғанда күреспен алғаш толықтай мойындатқан түркілік лек Ғазнауи мемлекетінің билеушілері болғанын біле аламыз. Ғазнауилерден кейін екінші рет Үндістанды қол астына қаратқан Ғур сұлтандығы (1170–1215) парсы тілді, сүнни мұсылман еді. 1206-1526 жылдар аралығында өмір сүрген солтүстік Үндістандағы дербес Дели сұлтандығының іргетасын Орта Азиялық түркі тектес ғұлам(мәмлүк) Құтыбуддин Айбек қалады. Ол 1193 жылы Делиді ұрыспен басып алып, өзі құрған жаңа сұлтандықтың астанасы етті. Осы бытыраңқы елдегі географиялық тұрғысынан қолайлы мекендегі кентті Құтыбуддин Айбек тұңғыш бекініс-тірекке айналдыруы мән-маңызын арттыра бастады. Құтыбуддин Айбек Хорасаннан Үндістанның солтүстігіне дейін билік жүргізген Ғур династиясы патшалығында қолбасшылық міндет атқарған. Ол 1193 жылы Мұхаммед Ғури сұлтанның бұйрығымен (1149–1206) солтүстік Үндістанды жаулап алды. 1206 жылы Мұхаммед Ғури сұлтан қаза тапқан соң Айбек жеке дара билігін жариялады. Осылайша Делиде мәмлүк сұлтандығы дүниеге келді. Сөйтіп Үндістанда алғашқы мұсылман мемлекеті пайда болды. Бұл 1206–1526 жылдардағы Үндістандағы бұл орталықтанған қуатты тәуелсіз мемлекет «Дели сұлтандығы» деген атпен танымал. Бетбұрысты дәуірдің басында түркілердің мәмлүк сұлтандығы тұрды.

Шам мен Мысырдағы мәмлүк дәуірі, тегі қыпшақ сұлтандар, әсіресе, олардың арасындағы шоқтығы биік Байбарыс сұлтан турасында елімізде көбірек айтылғанымен, басқа елдердегі түркілік мәмлүктер, соның ішінде Үндістандағы мәмлүк сұлтандары еленбей келеді. Орта ғасырлар мәмлүктік өзгеше кезеңдік құбылыс, жеке институт ретінде уақыттық һәм кеңістік шеңбері кеңейтіле таразыланып бағалануы тиіс. Оған қосымша биыл Байбарыс сұлтанның 800 жылдық мерейтойының республикамызда ресми сипат алуы мәмлүктанушылық зерттеудің салмактануының зәрулігін, көкейкестілігін айғақтайды. Үндістанның терең сан ғасырлық ұзақ тарихындағы түркілердің ойып алар орны туралы біздің елде де жан-жақты әрі кезең-кезеңімен байыпты түрде зерделеудің мәні бар. Соның ішінде Дели сұлтандығы, ондағы мәмлүк дәуіріне қатысты елімізде жасалған бірде-бірде жеке жұмыс болған емес. Зерттеудің мақсаты – жаңа дербес мемлекеттер құрып, қалыптастырудағы, ислам дініне дем беріп, қанатынан жаюдағы елеулі фактор Дели сұлтандығы мысалында мәмлүктердің саяси қызметін саралау.

Мақалада тек Дели сұлтандығының мәмлүктер кезеңіне қатысты мәліметтерді шет тілдеріндегі, негізінен парсы, араб, ағылшын тілдеріндегі түпнұсқалық қайнаркөздерге сүйеніп, арнайы тарата сөз етілмек.

Зерттеу материалдары мен әдістері

Біз осы мақаламызда Дели сұлтандығының мәмлүктік кезеңі хрнологиялық-проблемалық әдіспен арнайы мәліметтердің ең бастыларын реттелігін сақтап, тарихи себептік сабақтастықта зерделеп, жүйелі түрде ортаға сала танытуды көздедік. Мақалада Үндістандағы мәмлүк сұлтандарының ең көрнектілеріне тоқталып өту арқылы, саяси үдерістерді тізбекті мысалдармен нақтылап, көмескіленген оқиғаларды қолға түскен деректерді саралап, аша түсуді жөн көрдік. Бұл тақырыпқа байланысты еліміздегі мәліметтердің тым жұтандығын ескеріп, қазақ тілінде танымдық-ақпараттық жағынан молырақ жеткізуге баса назар аударылды. Айтылмыш кезеңге қатысты ұғынымды түсінік қалыптастыруды діттегендіктен идеографиялық (сипаттап-баяндау) әдісімен ахуал мен оқиғаларға және тұлғалардың тағдыры, басынан кешкендерін баяндауға тура келді, сондай-ақ тарихи-салыстырмалы талдау әдістерін қолдандық. Мақалада табантірер дереккөздер ретінде құндылығы жағынан айырықша Минһаж Сираж Жузжани (1193–1266), Ибн Батута (1304–1368/1369) жазбалары қаперге алынып, Үндістан тарихына арналған әдебиеттер, Р.Калкинс, П.Джексон, Дж Бриджбушан, С.Кумар т.б пікірлері бағдарға ұсталды.

Халифат тұсында сатып алынған құлдар, негізінен әскери мақсатта пайдаланылған.

«Мәмлүктер» IX ғасырмен XIX ғасыр аралығында 1000 жылға мұсылман әлемінде бой көрсеткен саяси да мән бар құбылыс. Енді терминге келсек, «Мәмлүк сұлтандығы» 1250-1517 жылдар арасында Мысыр мен Шамдағы мемлекет атауы. Ал енді мемлекет атауындағы *мәмлүк* арабтың *مملوك* — «иелігіндегі, иесі бар» деген сөзінен шыққан. *Мәмлүк* сөзі әу баста арабтың «абд мәмлүк» тіркесінде «иеліктегі құл» мағынада жұмсалғанымен, уақыт өте келе әскери мақсаттарға пайдаланылған еріксізге, одан соң осы мәмлүктердің мемлекеттік құрылымдағы әлеуметтік-иерархиялық орындарының жоғарлауына байланысты олардың ресми титулдарына айналған, кейін осы сөздің асқақтағаны сондай бұрын құл атанған сұлтан өздерінің титулдарына оны мақтанышпен қосатын әдет қалыптасқан (Сәки, 2006:15). Ислам мемлекеттерінің әскери құрылымдарына кірген құл аты бар түркілер әр түрлі формада болса да, сол кезеңдегі жалпы құлдық түсінік бойынша қаралмаған, керісінше ешқашан өздерін бұл төмен деп санамай, өздерін жоғары қойған.

Бұрынырақ мәмлүк ұғымының орына «ғулам» сөзі қолданғанын байқалады, бұл сөз арабтың *غلام* — «бала», «жасөспірім, жігіт, малай, қызметші» деген сөзі негізінен туындаған. Мәмлүк(ғулам) жүйесі тым әріден орта ғасырлардағы ислам мемлекеттеріндегі құлдық жүйеден бастау алады. Исламның қоғамдық өмірінде кездесетін құлдықтан көбірек қайтарым алу үшін олардың мәртебесіне қатысты әртүрлі құқықтар беру арқылы ғулам жүйесі орнықты. Ислам мемлекеттеріндегі жауынгерлік құрылымның кәсіпқойлануы маула сарбаздардың ақсүйектер тобына айналдырумен жүзеге асты. Жүйе тиімді әскери күшті нығайтты әрі басқару-әкімшілік құрылымға қажетті адал, білікті әрі мықты менеджерлерді өсіріп шығарды. Аталған ерекше құбылыстың күрделі болмысын кешенді түрде тарихи, саяси, әлеуметтік және әскери әсері тұрғысынан бағамдалып, бағалануы дұрыс. Шындығында, олар билік иерархиясында көтерілген, араларында талай тұғырлы тұлғалар жарқырап шыққан. Тіпте мемлекеттердің әскери-саяси тағдырын анықтауда ықпалын тигізген. Орта ғасырлардағы Ислам тарихында, халифаттың саяси өмірінде де сандаған ғасырлар бойы мәмлүктер институты өзіндік рөл атқарған. Оған қосымша биыл Байбарыс сұлтанның 800 жылдық мерейтойының республикамызда ресми сипат алуы мәмлүктанушылық зерттеулердің салмақтануының зәрулігін, көкейкестілігін айғақтайды. Жұмыс түркілік ислам мемлекеттерінің құрылуына мәмлүктану бағытына қатысты ғылыми ізденіс аясын кеңейтіп, осыған байланысты мәліметтерді жинап, талдаумен, ой түйіндеулерімен бағалы. Еңбек шығыстану, орта ғасырлардағы Орта Азия мен Шығыс елдері тарихы, ислам тарихын зерттеу де, оқыту да теориялық-практикалық тұрғыдан пайдасы тимек.

Талқылау

Үндістандағы түркілердің билікте үстемдік еткен уақыттары қым-қуыт, қат-қабат, толқын-толқын, жалғастықта ұзаққа созылған.

Құтыбуддин Айбек (1206-1210) – Үндістандағы Дели патшалығының негізін қалаушы. Одан кейін тақта отырған мәмлүк сұлтандары:

1. Арам шаһ. Құтыбуддин Айбектің ұлы 1210-1211 жылдары сегіз ай билікте болды;
2. Шәмсуддин Елтұтмыс (1210-1236). Айбектің өгей ұлы, күйеу баласы;
3. Рукнуддин I Фируз-шах (1236). Ол бірнеше ай анасы Шаһ Түрканның қолдауымен билікте болды;
4. Разия Елтұтмыстың қызы Джалалатуддин (1236–1240) – Үндістан құрлығындағы сұлтан тағына отырған тұңғыш әйел;
5. Сұлтан Баһрам шаһ Елтұтмысұлы Муиззуддин (1240–1242);
6. Әлауддин I Мәсуд Фируз-шахұлы (1241–1246);
7. Насыруддин I Маһмұд шаһ Елтұтмысұлы (1246–1266);

8. Гиясуддин Белбан Ұлұғ-хан (1266-1287). Үндістан мәмлүк сұлтандарының арасындағы соңғы аса ірі патшасы;

9. Мүәззуддин Кейқобад Белбанұлы Муизаддин (1287–1290).

10. Муәззуддин Киюмәрс Шамсуддин Кейқобадұлы (1290).

Құтыбуддин Айбек

Құтыбуддин Айбек – Түркістан аймағындағы Айбек руынан шыққан. Ол жас кезінде Иранның Нишапур қаласының құл базарында саудаға түскен. 1186 жылы шамасында сол жерде қадиді Фәхруддин Әбдул Әзиз Куфи оны сатып алып, өз қамқорлығында тәрбиелеп, жетілдіреді. Айбек қадидің үйінде иесінің балаларымен бірге оқумен қатар оқ ату, атқа отыруға жетік машықтанады. Болашақ сұлтанның ислам қағидаларын ұстанған жан болуы осы жолдағы тәлімді бойына сіңіре өскендігін дәйектейді. Фәхруддин қайтыс болғаннан кейін Айбекті басқа саудагерге сатылады. Сол саудагер Айбекті Ғазни қаласына алып барып, сұлтан Муиззуддин (Шаһабуддин) Мұхаммед Сам Ғуриға аса қымбат бағаға өткізеді. Айбек қожанының жанында шынайы адалдықпен беріле һәм жанын сала қызмет жасай келе қысқа мерзімде сұлтанның сенімді адамына айналды. Оның шендік дәрежесінің тез көтерілгені сондай үлкен мансап болып есептелетін қызметке «атқа жауапты әмір» (амир-и ахур) болып тағайындалады. Осылайша шені көтеріле келе патшаның әскер басшысы болып тағайындалады. Муиззуддин Мұхаммед сұлтанға етене жақын болғандықтан «әзіз жан» лақабын иеленеді. Мұхаммед сұлтан дін жолындағы ғазуаттық күреске дайындауға мақсатында жасөспірім ғуламдарды(құлдарды) көптеп сатып алып, оларды тәрбиелеуге айрықша көңіл аударған.

Айбек тарихи дереккөзде «сыртқы келбеті көріксіз», алайда «рухы жоғары және қолы ашық» сипатталған (Prasad, 1931:74).

Біраз уақыт өткеннен кейін Ғур сұлтандары мен Хорезмнің Сұлтан Шаһы арасында шайқаста Айбек асқан қайсарлық танытады, жауға күш-қайратын аямай қарсы тұрады. Бірақ жанындағы әскер саны жеткіліксіз болғандықтан тұтқынға түсті. Кейінірек Ғур сұлтаны Сұлтан Шаһты жеңген соң Айбек қамаудан босатылады. Аталған ұрыста Айбек көрсеткен ерен ерлігі Мұхаммед Сам сұлтан тарапынан лайықты бағаланады. Соған орай Мұхаммед Сам сұлтан оның жеке меншігіне Күһрам аймағын сыйға тарту етеді.

Мұхаммед Сам Ғури сұлтан 1192 жылы Үндістанға жорыққа шығады. Осы жорықта Айбек оның үзеңгілесі болып жүреді. Мұхаммед Сам Дели басшысы ража Притойдан басым түсіп, ража Гандиды қуып шыққан соң Һанси, Әжмир, тағы бірнеше қаланы тізе бүктірді. Мұхаммед Сам сұлтан жеңістен кейін астанасы Ғазниге қайтып бара жатқанда Үндістандағы қосынының қолбасшысы етіп Айбекті тағайындайды. Сонда жаулап алған Әжмир және Сәмане екі қаланы Айбектің дербес билігіне тапсырады. Айбек бұл жаңа жетістігінен кейін басқару аймағын кеңейте түсіп, әуелі Мирет, кейін Дели қалаларын өз хұзырына бағындырды. Сосын Гүжратқа шабуыл жасап, мол олжаға кенеледі. Делиге қайтып оралғанда құтпаны Мұхаммед Сам сұлтанның атына оқытады. Және теңгені оның атынан соқтырады. Айбектің осындай қайрат-жігерінің арқасында сол кезден бастап Делиде ислам үкіметінің байрағы желбіреді. Айбек 1194 жылы Көлді өз қарауына иілдіреді.

1194 жылы Құннуж бен Бенарес қалаларын жаулап алуға Ғазниден Үндістанға келгенде Айбек қосынның алдағы шебінде соғысып, Бенарес ражасын тізе бүктіреді. Сол кезде Мұхаммед Самның туған баласы болмаған соң Айбекті өз перзентіндей қабылдап, оған арнап бұйрық шығарды. Айбек осы жеңістен кейін өз қосынының әмірі Бақтияр Хәләжиді Баһар мен Ләкһунутиді қаратып алуға жөнелтті, әмірі ойдағыдай әлгі екі шаһарды бас идіреді. Айбек өзі 1195 жылы Тәһенкәрді жеңіп, Гәжрат өлкесінің Нәһрвалеге шабуыл жасап, ол жерден мол олжаны қолға түсірді. Бірақ ол аймақты өз қармағына бірден мойынсұндыра алмады. Өйткені кейбір деректер Нәһрваленің жаулап алу мерзімін 1197 жылы деп жазса, араб тарихшысы Ибн Әсир (1160–1234) сияқтылар 1202 жылы екенін қағазға түсірген.

Алайда аталған қаланы екі рет жаулаған деген топшылау да бар. Себебі Әжмир қаласында екі рет шабуылдаған еді. 1203 жылы Каленжерге басып кірді. Мұхаммед Сам сұлтанның бір жыл өлімінен бұрын 1205 жылы Көкери қауымының көтерілісін басуға Лаһур мен Мұлтан тауларының арасында қоныстанған наразы дихандардың тұрағына соққы беріп, оларды талқандап жаныштады. 1206 жылы Мұхаммед Сам сұлтан қайтыс болған соң оның орынбасары, бауырының баласы сұлтан Ғиясуддин Айбекке «Үндістандағы патшалық тағын, құтпасын және дербес билігінің шатыр әмірлік хатын» жолдады. Бұл хатпен Айбектің тәуелсіз хүкіметін ресми мойындап, жария еткен болды. Өйткені Мұхаммед Сам өлгеннен кейін «шатыр әмірлігін» алмай тұрып құтпа мен теңге Айбек атымен оқылып, басылды. Ал Ғиясуддин сұлтан жолдаған хатындағы пәрмен және шапаны Айбектің тәуелсіздігін тек іс жүзінде мойындау болып табылады. Тарихшылардың айтуына қарағанда, Айбек дербестігі расталғаннан соң Лаһурға аттанып, сонда патшалық таққа отырды. Содан кейін өзінің астанасы Делиге кері оралды.

Айбектің соңғы шайқасы 1207 жылы Тәжуддәуле Йілдізбен арада өткен. Тәжуддәуле Мұхаммед Сам сұлтанның құлдарының бірі еді. Ол Ғур патшалығының астанасы Ғазни қаласының билеушісі болысымен Лаһур шаһарын өзіне қаратуды көздейді. Айбек онымен қан майданда кездесіп, тас-талқан еткен соң Ғазниге барып, жеңісін қырық күн думандатып тойлады. Айбектің соншалықты қызықшылыққа әбден бой алдырып, масайып кеткеніне мезі болған Ғазни тұрғындары бастапқы ұрыста Айбекке төтеп бере алмай қашқан Тәжуддәулені қайтып келуге шақырады. Тәжуддәуле тез ес жиып, кенеттен Айбектен қарымта қайтаруға бел буды. Айбек оның тегеурінді шабуылына тойтарыс жасай алмайтынын бағамдап тайсақтағандықтан Ғазниді тастап, Лаһурге шегініп кетті. Одан кейінгі өмірін сонда жалғастырды. 1210 жылдың бір күні шөген ойнап жүргенде аттан құлап көз жұмды.

Айбек Делиді жаулап алғаннан кейін жиырма жыл ғұмыр кешті. Соның ішінде төрт жылдам астам мерзімде дербес сұлтандық тағында отырған уақытында касталық жүйе дамыған үнділік жағдайда түрлі топтармен дұрыс теңдікті қарым-қатынас орната алды. Айбек сайыпқыран қолбасшы, әділетті тұлға, жомарт, пақырлардың қолдаушысы, жәрдем берушісі ретінде есте қалды. Оған ақшалай көмегін жүз мыңдап тарататын мырзалығы үшін үнділер оған «лэк сыйлаушы» атағын теліген еді. Өйткені «лэк» үнді тілінде *жүз мың* мағынасын білдіреді. Дегенмен темірдей тәртіпті сақтау үшін аяусыз қан төгетін қимыл-әрекеттерге де барған. Минһаж Сираж Жузжани (1193–1266): «сыйлығы мың-мыңдап таратылса, мың-мыңдап та өлтіргені бар» деп жазған. Бірақ Айбек сандаған шайқастарда жеңіске жетіп, талай кенттерді бағындырып, ауқымды аймақтарды жаулап алған ірі табыстарына мастанып, ішімдікке бой алдырғаны, өмірінің ақырын думанды дүрмекпен өткізгені туралы да мәліметтер сақталған. Соған қарамастан ол тұрғызған салтанаты үшін «Исламның қуаты» деп аталған Құтыб мешіті, өз кезінде әлемдегі биік мұнара санатымен мәшһүр Құтыб мұнарасы қалаларды абаттандыруға еңбегі айрықшалығын дәлелдейді, бұған күні бүгінге дейін ағылып жатқан туристерді тамсандыруы айғақ тәрізді.

Шәмсуддин Елтұтмыс

Дели мәмлүк сұлтандары арасында жарқырап әйгіленген тағы бір ірі тұлға, қайраткер – Шәмсуддин (Діннің күні) Елтұтмыс. Құтыбуддин Айбек 1210 жылы қаза тапқан соң оның ұлы Арамшаһ (*арам* парсы тілінде *жуас*, *момын*, *момақан* деген мағынада) таққа отырады. Бірақ ол мемлекеттік деңгейдегі келелі мәселелерді шешуге келгенде ақыл-парасатының кемдігі мен үкіметті басқаруға дарынсыздығын байқатты. Шәмсуддин Елтұтмыс – Үндістан мәмлүк сұлтандығының үшінші билеушісі. Оның сұлтандық жылдарының кереметтігі болу керек ел тарихында сол кезді «Шәмшінің Үндістаны», өзін «Үндістан Сүлеймені» деп аталып кеткен. Айбектің қазасынан кейін оның орнын басқан ұлы Арамшаһ тақтан тайдырылып, мемлекет тізгіні ұзамай Шәмсуддин Елтұтмыстың қолына өтеді

Елтұтмыс– кара-қытай түркі тегінен, Елханұлы, Елберді (Елбөрлі) тайпасынан шыққан. Оның тағдыр тәлкегімен басынан өткергендері Жүсіптің аңыз әңгімесіне ұқсайды. Елтұтмыс көрікті, парасатты, салиқалы жан болғандықтан іші тар бауырлары көре алмай қызғаныштыққа салынған. Сөйтіп бір күні оған «Жазыққа барып жылқы үйірлерін тамашалап келейік» деп ұсыныс айтады. Ауылдан алдап сыртқа шығарған соң бір саудагерге құлдыққа сатып жібереді. Әлгі саудагер оны Бұхараға алып барып, Сәдр Жаһан Бұхаридің жақын адамына саудалайды. Елтұтмыс ол үйде түрлі мүмкіндікпен тәрбие алып, өседі. Содан тағы бір рет Қажы Бұхари атты саудагерге сатылады. Ол тағы Жамалуддин Чүслқаба саудагерге қайта сатып жібереді. Жамалуддин оны Ғазни қаласына алып барып Мүззуддин Сам сұлтанға Елтұтмыс көрікті, жақсы мінезді, тәрбие көргендігі өн бойынан көрініп тұрғанын құлақтандырады. Сұлтан Елтұтмысты жанындағы құлмен бір мың динар ақшаға сатып алуға бұйрық етеді. Бірақ саудагер мың динар ақшаны азсынып, бермей қойды. Сұлтан оған қарсы ешкім әлгі саудагердің құлдарын ешкім сатып алмасын деп үкім шығарды. Содан саудагер екі құлын Бұхараға қайта алып кетті. Ол жерде тағы сата алмай, қайта Ғазниге оралады. Ғазниде оның хабары Құтыбуддин Айбектің құлағына жетті. Бірақ сұлтанның жарлығы бойынша оларды Ғазниде сатуға шектеу қойылған еді. Содан амалсыз саудагер оларды Делиге алып барып саудаға салды. Елтұтмыс жанындағы ғуламның(құлдың) аты да Айбек еді. Қос құлды, яғни Елтұтмыс пен серігін Құтыбуддин Айбек сатып алды. Айбек атты құлды Үндістанның Тәбәр аймағының әмір етіп бекітті. Бұл «Айбек» кейін Құтыбуддин Айбектің Тәжуддин Йілдізпен шайқасында ажал құшты. Ал Шәмсуддин Елтұтмысты өз жанына жақындатқан әмірші өгей ұлы қылады, сарай күзетінің басшысы етіп тағайындайды. Бұл әңгіме аңыздық сарынмен ойдан тоқылған оқиға болуы да ықтимал. Десек те қиырдағы ата жұрты Түркістаннан еріксіз әкелініп, оған жат ел Үндістаннан патшалық тақ бұйырғаны оның Жүсіп хикаясының аңызына жақын әсерлі баяндалуы да ғажап емес. Өйткені ел ішінде Елтұтмыс Алланың назарына ілініп, Жаратушының қолдап-жебеуімен бағы жанған деген сенім орныққан. Осылайша Елтұтмыс Құтубуддин Айбектің қызметінде көзге түсіп, күн өткен сайын абыройы артып, мерейі өсе берді. Елтұтмыстың ержүректі жауынгерлік қасиеті мен басқаруға биімді дарынын аңғарған Айбек оны Бедауын аймағының әмірі етіп қояды. Сөйтіп белгілі бір ауқымды аймақтың билеушісі болып таңдалу арқылы шені көп созылмай көтерілген. Осылайша Елтұтмыстың мәртебесі бұрынғыдан да жоғарылай түседі. Осы орайда Муиззуддин Сам сұлтан Көкран тайпаларымен соғысқанда Елтұтмыс шайқасқа қатысып, ұрыс майданында ерлік пен батырлығымен ерекшеленеді. Сұлтан оның жауынгерлік, батылдық харизмалық қасиетімен тәнті етіп, наразына ілінді.

Елтұтмысқа «жайдары, ақылды және көркем мінезді» деген сипаттама берілген (Minhaj-ud-din, 1970: 630).

Содан Айбекке Елтұтмысқа қамқорлық танытып, айрықша тәрбиесіне көңіл бөлу керектігін баса тапсырды. Сонымен қатар жазба түрде құлдықтан бостандыққа шыққан Елтұтмыс өзінің саяси-әскери қабілетін байқатуымен тез арада «әмірлердің әмірі» атағына қол жеткізді. Сұлтан Құтыбуддин оны қызы Түрканға үйлендірген.

Елтұтмыс қандай жолмен билікке жеткені жөнінде түрлі әңгіме бар. Біріншісінде Құтыбуддин Айбек сұлтан Лаһурда қайтыс болғанда Әлі Исмаил басқарған әмірлер жиналып Елтұтмысқа хат жолдап, одан Бедуыннан келіп Делиді басқаруды өтінген. Екіншісінде Құтыбуддин Айбек 1210 жылы қаза тапқаннан кейін орнына баласы Арамшаһ таққа отырды. Бірақ ол басқаруда осалдық танытып, мұндай үлкен мансапқа лайықсыз екені білінді. Соған наразы болған әмірлер Әлі Исмаилдің бастамасымен Елтұтмысқа Бедуыннан Делиге келіп, таққа отыруын сұраған. Үшіншісі бойынша Ибн Батута (1304-1369) жазғандай: Құтыбуддин Айбек қайтыс болғаннан кейін Елтұтмыс өзін тәуелсіз патша ретінде жариялап, халықты мойындауға мәжбүр еткен.

Бірақ шарифат тұрғысынан таққа отыру үшін басы азат болуы керек еді.

Сондықтан Делидің бас қадиы Вәжиһуддин Кашани бастаған бір топ ғұлама осы мәселе хақында әңгімелесуге Елтұтмыстың алдына келеді, дәстүр бойынша қазы оның жанында отырды. Елтұтмыс олардың келу мақсатын түсініп, сұлтан Муиззуддин Самның «өзін құлдықтан босатқан» деген бұйрықты шығарып көрсетті. Бас қади мен жанындағы ғұламалар әлгі құжатты қолға ұстап, оқыған соң оған дауысқа салып, дербес билігін мақұлдаған, ант берген. Елтұтмыс 1210 жылы Шәмсуддин Елтұтмыс атаумен салтанатты түрде жеке билеуші ретінде сұлтандықты қолына алды. Ол мемлекетті нығайту мақсатында Елтұтмыстың атымен Мәлики Шәмс немесе Чихилгани, яғни «қырық» деп аталатын кеңес құрды. Шәмсуддин қалыптастырған осы кеңеске кіретін әскери-саяси элита әмірлер кімдер еді? Жүзжани оларды Елтұтмыстың айрықша мәртебелі құлдары(ғұлам) болған сарай немесе астана түркілерін «түркан-и хазрат» деп көрсеткен (Jackson, 1999: 185).

Осылайша Шәмс тағы «түркі ақсүйектері қолдаған таза түркілік билік болды» (Brijbhushan, 1990: 12). Ол Жүзжани Шәмси ғұламдарының жиырма бесін анықтап санаттарға бөлген (Juzjani, 1963: volume II, 389) Түркі тілдерінде «қырық» нақты санмен қатармен, «көп» мағына да қолданылады. Ертұтмыстың тұсында осы топ әскери, жер, лауызымдарды бөлуде ерекше артықшылықтарға иеленді(Ашрафян,1960: 45).

Сұлтан Елтұтмыстың екі мыңнан астам муқтысы, яғни іқта ұстаушылары болды. Муқтидің қызметі тұрақты емес, сұлтанның қалауына байланысты болды(Khan, 1983: 1–9). Іқта жалпы түрде «жерді пайлану және оған иелік ету» дегенді білдіреді. Ислам шарифатына сәйкес аталған тәжірибені ортағасырлық Үндістанға түркілік билеушілер енгізген. Бұл өз қожайынына берік адал орта қалыптастырып, ықпалды күшке айналды.

Сұлтан әділеттілік орнықтыруды көздеп, қиянат көрген адамды боялған киім киіп жүруге пәрмен етті, себебі үнді дәстүрінде ақ киім киетін. Осындай боялған(қызыл) киіміне қарап шындық іздеген адамды оңай анықтап, шағымын тыңдап, шешуге көмек көрсетілетін.

Шәмсуддин Елтұтмыс өзінен бұрынғы Ғур патшалығынан тәуелсіз болып, хукім жүргізді. Аббас халифасы Абұ Мансұр әл-Фадл ал-Мустаршід Биллаһ 1229 жылдың басында Елтұтмыстың билігін ресми түрде мойындады. Содан ол ақша жүйесінде жаңа үрдіспен күміс теңгені Аббас халифасының атын, жанына өз атын жаздырып соқтырып шығаруды бастаған. Сондай-ақ моңғолдар шабуылынан қашып, аласұрған Хорезм мемлекетінің соңғы патшасы сұлтан Жәләлуддиннің Үндістанды жаулап алуына жол бермеді. Бір тараптан Лаһорды басып алған моңғолдардың шапқын-қаупі төніп тұруы да алаңдатпай қоймады. Сондай геосаяси тұрғыдан сын-қатерлі мезгілде Елтұтмыстың әкімшілік-басқару, мәдени-қоғамдық шаралары елдің еңсесін көтеріп, өмірлеріне жаңа үкіметке деген сенімін нығайтты. Ол сұлтандыққа қарайтын территория аясын әдеуір кеңейтті.Елтұтмыс тұсында түркілік ғұламдарды(құлдарды) тұрақты сатып алып, олардың саны артуына айрықша назарда ұстаған. Сұлтан ғұламдардың саны ғана емес, сапалық жағына да ден қойып, сауда алдында олардың жеке қасиеттері туралы сұрастырып, білген.

«Делиді моңғолдардың әлем жойқын шапқыншылығымен бетпе-бет келген уақытта «Исламның киелі мекеніне» айналдыруға күш салған» (Kumar , 2010: 239). Жылдам дамып келе жатқан қалалық орталық Делиді Жүзжани оны тек құрметті хазірет (ұлы мәртебе) деп атаған. Бір ғасырдан кейін Ибн Баттута Делиді «күш-қуаты әдемілігімен үйлескен кең және ғажайып қала» деп сипаттайды. Ол ешбір елде теңдесі табылмайтындай белгісіз қабырғамен қоршалған дүние жүзіндегі және Үндістанның ең үлкен қаласы, керісінше Шығыстағы барлық ислам қалаларының ең үлкені» (The Travels, 1971: 618). Моңғол шапқыншылығынан қашып, босып келгендерге бұл қала пана болды. Ақындар мен суретшілер, жазушылар мен ғалымдар, суретшілер мен қолөнершілер Делиге тек, патша сарайының қайырымды демеушілігін көру мақсатымен қоныс аударатын.

Ержүрек жауынгер және әділ Елтұтмыс өте діндар болған (Brijbhushan, 1990: 11). Ол

мешіттер салуға көңіл бөлді. Үндістанның солтүстігінде бірнеше медресені қалыптастырды. Солардың арасын сұлтанның тұңғыш ұлы мен мұрагерінің есімімен аталған Насирия медресесі айрықша әйгілі болған. Бұл оқу орталықтардың материалдық әлеуетіне мырзалықпен қолдау жасалды, Үндістанның әр түкпірінен бірнеше көрнекті ұстаздар тартылды (Brijbhushan, 1990: 65).

Разия (Радия) Елтұтмысқызы (1205–1240)

Разия 1205 жылдың 10 қарашасы күні Үндістанның Будауын қаласында туды. Будауын қаласын алғаш рет Құтыбуддин Айбек 1198 жылы жаулап алған. Разия 1240 жылдың 14 қазанында көз жұмды.

Тарихта «Разия сұлтан» атымен мәшһүр және мұсылман әйел арасынан тұңғыш сұлтандық дәрежеге қол жеткізіп топжарумен танымал болды.

Оның анасы Түркан хатун Құтыбуддин Айбек сұлтанның қызы болатын.

Сұлтанның сүйікті құлы Шәмсуддинге үйлендіретін қызы Түркан хатун туралы аз мәлімет сақталған. Разия жастайнан ислами білім алған, «Құранды тәжиуд мақамымен оқи алатын» (Mobasher, 2013: 111).

Елтұтмыс сұлтан 1236 жылы 4 сәуірде қайтыс болды. Бастапқыда сұлтан өзінің мұрагері ретінде өзінің тұңғыш ұлы Насыруддин Махмудты – сонымен бірге кіші ұлының есімі және Шәмси әулетінің соңғы сұлтаны деп атады (Juzjani, 1963: 454). Алайда тағдырдың жазуымен ұлы әкесінен бұрын 1229 жылы қайтыс болды. Ол сұлтанның қызының саяси дарындылығын мойындағанын және оның көшбасшылыққа бейімділігін жоғары бағалайтынын атап өтеді. Сарай шежіресі Жузжани сұлтан мен оның қызы арасындағы жақын әрі сүйіспеншілікке толы байланысты бірнеше рет атап өтеді. Ол 1232 жылы Гвалиорға әскери жорықта жүргенде «ол дербестігі болса да, оның атын паналаған болса да, оның атын шығаруға бұйрық берді» (Minhaj-ud-din, 1970: 638; Juzjani, 1963: 458; Brijbhushan, 1990: 12). Раверт былай дейді: «Бәлкім, оған халықтың көзі түскен болар, бірақ Елтұтмыс өзінің талантты қызы Разия хатунды мұрагер етіп қойған болатын» (Minhaj-ud-din, 1970: 631-638).

Кейбір зерттеушілер бұл кезде тарихшы Жузжани Делиде емес, Гвалиорда болғандықтың бұл бұйрыққа күмәнмен қарайды (Jackson, 1999: 183).

Ақырында Рукнуддин Фируз шаһтың анасы Түркан хатунның ықпалымен Рукнуддин Фируз шаһ билікке келді. Рукнуддин «әдемі, жомарт, жүрегі жұмсақ, ақжарқын, көпшіл, жас ақымақ еді, ол ақшасын әншілер мен сайқымазақтарға және одан да жаманын әрекеттерге жұмсап, мас күйінде теңселіп жүрді. Ол пілі базарда пілімен жүріп тамашалаған қалың топқа қызыл алтын шашады» (Lane Poole, 1903: 73; Juzjani, 1963: 457). **Ол ішкіш болғандықтан мемлекетті Түркан хатун басқаруға кіріседі.**

Рукнуддин билік еткеніне алты айға жуық уақыт өткенде мемлекет істері қараусыз қалды, қазына тез ортайып, саяси хаос күшейіп, халықтың наразылығы күшейе түсті. **Билікте орын алған бұл дағдарыс салдарынан Түркан хатун мен Разия хатун арасы әбден ушыға түсті. Олардың екіарадағы қарым-қатынасы асқынғаны соншалық Түркан хатун Разия хатунды өлтіру ниеті ел ішіне өсек болып кеңінен тарап кетті.**

1236 жылы қарашаның бір күнінде **Разия** барынша көзге түзу үшін «жұма намазы үшін мешітке» жиналған халық алдында үлкен сөз сөйледі (Brijbhushan, 1990: 14). Қызыл көйлек киген, әдетте бұндай түсті киімді әділдік іздеген адамдар киетін. Исами өлеңінде жырланғандай ол жұртқа өзін кез келген еркектен жақсырақ көрсетуге уәде берді және егер ол уәделерін орындай алмаса, халықтың «менің тәжімді тартып алуға» құқығы бар екенін айтып серт етеді... Оның жалынды сөзін тыңдап наразылыққа бой алдырған көпшілік сұлтан сарайына баса көктей кіріп, Туркан хатуынды қолға түсірді. (Brijbhushan, 1990:13; The Travels, 1971: 631). Түркі Шәмси

әмірлері Разияның таққа отыруына бұрынғы қарсылықтарын қайта қарастырды, оның ағасын биліктен тайдырды, Разияға таққа отырғызып, оған ант берді (Juzjani, 1963: 456). **Разия хатун билік тізгінін қолына ала сала, Рукнуддин Фируз шаһ қамауға алынып, 1236 жылы түрмеде қайтыс болды** (Juzjani, 1963: volume I, 457).

1236 жылдың 19 қарашасында Разия билікке келді. Тарихта отыз бір жасар бойдақ Разия Дели сұлтанатының әйелзаты арасынан бірінші және жалғыз билеушісі болды.

Разияның таққа отыруына әкесінің адал әскері, Шәмси әмірлері, аймақ әкімдерінің мен иқта' иелерінің адалдығы үшін емес, керісінше Турканды құлатқан Дели азаматтарына да қарыздар еді (Jackson, 1999:184). Калкинстің тұрымдауынша, Разияның беделі мен заңдылығының негізі оның Дели тұрғындары арасындағы танымалдылығына және олардың саяси қолдауы болған (Calkins, 1968: 906–908). Енді сұлтанның алдында билікті теңестіру және түркілік Шәмси әмірлерінің, әскери-саяси элитаны бақылауда ұстау сияқты күрделі міндет тұрды. Осы теңдік сақталмағандықтан Шәмси әмірлері Разияны мойындамай, билігіне қарсы бас көтеріп, Делиді қоршауға алды (Brijbhushan, 1990:18; Jackson, 1999: 184; Kumar 250). Астананы қоршауында біраз уақытқа созылып кеткендіктен Разия бетперде киіп, өз піліне мініп, әскерін бастап «қаладан шығады, Джамуна жағасына сұлтанға адалдығынан айнымағандар мен жаулардың бірнеше шайқас болды, қарсыластарын талқандады» (Brijbhushan, 1990: 18; Juzjani, 1963: 458). Разияның қайсарлығы мен әскерінің күшін бағамдаған бүлікшілер ойланып, тарап кетті. Олар опасыздықтары үшін жазаға тартылып, жоғары дәрежелі жеті көтерілісші әмірдің екеуі қарсылықтан бас тартып, өкініш білдіріп, ант береді. Осы кешірім сұраған әмірлер сұлтан әскеріне қосылып, бағынбай қалғандарды жеңуге ант береді. Бүлікші әмірлерді тұтқынға алу, түрмеге жабу немесе жою ниетімен жасырын жиынға шақырылады. Бұл қастандық туралы қауесеттен құлақтанған көтерілісші әмірлер қашып, Разия әскері соңынан қуады. Олар тұтқындалып, «шайқаста жойылды не түрмеде тұншықтыру арқылы көздері құртылады» (Brijbhushan, 1990: 18). Көтерілісшілердің кейбір жетекшілері Гималай тауларының етегіне қашып бас сауғалады, сонда оқшауланды және өз ажалдарымен қаза тапты.

Көтеріліс басылған соң «сұлтандық тынышталды және мемлекеттің билік аумағы кеңейді». «Лахнавати [Батыс Бенгалия] аумағынан Дивал мен Дамрилага (төменгі Синд) дейін барлық мәліктер(билеушілер) мен әмірлер Разия сұлтанға мойынсұнып, бағынады» (Minhaj-ud-din, 1970: 641; Juzjani, 1963: 459). Тәртіп қалпына келтірілді.

Разия теңгеге алдында әкесінің атын жаздыртса, 1237–1238 жылдары өз атымен соқтырған. Сұлтан теңгеге «Билкис-и Жиһан» деп жаздыртқан, яғни «Әлем ханшайымы» деген мағынада. Аңыз бойынша Билкис – ежелгі араб мемлекеті Сабаның әйел патшасының есімі. Оның патшалық белгісін көрсететін басқа жолдар: «*әл-Сұлтан әл-‘Азам Жәләлат әд-дүния уә әд-дин Разия*»(Жер жүзі мен діннің ұлы мәртебелісі, ұлық сұлтан). Рәзия сұлтанның ақшаға осындай жолдар жаздыртып, өз билігінің дербестігін асқақтата бейнелейді.

Хижраның 634 жылы (1236/1237 жылға сәйкес) қарай карматтар сүнниттердің басымдылығы мен мемлекеттік тұрғыдан қолдауға иеленуіне қарсы бас көтереді. Кармат пен мулхиди жолындағылар Нұр-и Түрк дегеннің «бір даналарының» үндеуімен Үндістанның түкпір-түкпірінен, соның ішінде Дуаба, Гуджарат, Синд және оның шеткі аймақтарынан Делиге топтасуға ұмтылады. Ханафи және шафиғи ғұламаларын ашық қаралады. Мыңға жуық қаруланған кармат пен мулхиди тобы жұма мешітіне басып кіреді.

Олардың шабуыл кезінде қылыш пен тапталудан біраз мұсылмандар мерт болған. Мешіт пен базардың ішінде және айналасында болған қатты қақтығыстардан кейін «төбеге қашқан діндарлар төбелеске қосылды» «бүлікшілердің басына кірпіш пен тас лақтырды». Осындай жағдайда Разия сұлтан шалт әрі батыл қимылдап, бүлікшілерге күш қолданып, көпшілігінің көзін жойып, тастады (Juzjani, 1963: 461; Minhaj-ud-din, 1970:646; Brijbhushan, 1990: 18; Ашрафян,1960: 209-210). Осылайша мемлекеттің діни ұстанымын сәтті қорғап, әрі қарай жалғасуына кепілдік берді.

Жузжани оған: «жауынгер, ер жүрек, батыл, көркем мінезді, құламаларды қолдаушы жан болған» деп мінездеме береді. Разияны «әділ», «халқының қамқоршысы» (ра'ият парвар) және Елтұтмыстың «әскери басшы» (лашкар киш) деп атауға лайық жалғыз мұрагері деп мақтаған. Разия сұлтан өзінен кейінгі ағаларының билігімен салыстырғанда, «ұлы монарх: дана, әділ, жомарт, өз патшалығының жанашыры, әділдіктің таратушысы, халқы мен қолбасшысы» ретінде есте қалды. Жузжани оның көшбасшылық сипатын бағалаумен бірге кемшін тұстарын атап өтеді: «Оның жынысын есептемегенде бойында патшаға тән басқа барлық қасиеттер болды және бұл ерекшелік оның түгел жақсы қасиеттерін жоққа шығарды.Әсері ерлердің көзінде. Құдай оны рақым етсін» (Lane Poole, 1903: 74; Juzjani, 1963: 457).

Әкесі мен оның сарбаз-құлдары арасындағы өзара адалдықты қолдаған қарым-қатынастар Разия таққа отырған кезде мүлдем үзілмесе де әлсірей түсті (Kumar, 2010: 254). Разия сұлтан Шәмси әмірлерімен есептеспей өзіне сенімді тәуелсіз әрекет етті.

Разия Сұлтан өз бетінше шешім қабылдап, жаңа одақтар құра бастағанда саяси-әскери элита оған қарсы топтаса бастады. Сұлтанның билігіне екі жыл салып, әкесінің үлкен жеңісі есептелетін екі ірі қала Рантамбор мен Гвалиор индустардың қолына өтті. Бұл аумақтық шығын Шәмси әмірлерінің Разия сұлтанға деген ашу-ызасын өршітті. Сұлтан түркі емес адамдарға қатысты, олардың арасында ол титулдар беріп, икта губернаторлықтарын таратқан (Jackson, 1999:187-188).Бұндай жергілікті тұрғындарға деген қайырымдылық көзқарасы және оның әділеттілігін саяси-әскери жақтырта қойған жоқ. Разия реформаларды жүзеге асырып салықтарды азайтты немесе алып тастады және кейбір индустарды өз сотына енгізді.

Разия сұлтан 1240 жылы 3 сәуірде Лаһор муктилерінің көтерілісі басып астанаға кері оралған кезде оның бұрынғы кеңесшісі және балалық шақтағы досы Әмір Ихтияруддин Алтуния Табархиндте көтеріліс ұйымдастырды. Осылайша Разияны адал көмекшісі Жақып пен және оны Делидегі билікті қолдаушы адамдардан оқшаулау астыртын жоспарланған(Juzjani, 1963: 460).Сұлтан көтерілісті басу үшін Делиді опасыз сатқын Әйтегінге қалдырды. Сөйтіп сұлтанды халықтық қолдауы мен күшінің орталығы болған астанасы Делиден алдап шығарды. Ханзада сарайынан кеткесін бас көтерген әмірлер Жақыпты дереу қолға түсіріп, өлтіреді.

Шәмсидің әмірлері мен жалдамалы әскерлерінің біразы шайқас алаңына бет алған Разияны тастап қарсы жаққа қосылады. Жеңіліске ұшыраған Разия тұтқындалып, кісенделеді. Одан әрі Табархиндтегі Алтунии қамалында бақылауда отырады. Разияның билікке қол жеткізуіне көмектесуде, кейін оның құлауын тудыруда шешуші рөл атқарған олардың арасында Елтұтмыс сарайының әкімшілік иерархиясында орта деңгейдегі лауазымды қызметін атқарған Ихтияруддин Алтуния болды. Ол Разия сарайында Баран әкімі болып тағайындалған(Jackson, 1999: 185). Жузжани Алтунияның атын оның Разияға қарсы көтерілісіне және оған асығыс үйленуіне байланысты аталады. Кейбір дереккөздерге қарағанда ол Разияның бала күнгі досы.

Шамси әмірлері уақытты созбай Разияның кіші інісі Бахрам шахқа тәж кигізді. Разия мен Әмір Ихтияруддин Алтуния некелеседі.Осы асығыс үйленуі әлде қайта тұтанған балалық махаббаттың салдары ма, әлде басқа себептер ме, әйтеуір, бос

қосуға шешім қабылдады. Ұзамай ерлі-зайыпты екеуі естерін жиып, билікке қайта қолдарына алу мақсатымен күш жинап Делиге қарай бет алды. Бірақ Разияның бас шаһарға табан тіреп, адал жақтастарымен күш біріктіруіне мүмкіндік бермеу үшін Бахрам шах әскермен қарсы аттанады.

Шешуші сәтте Алтуния мен Разияның әскері құрамы тастап, қарсы жаққа қосылды. Осылайша Алтуния мен Разия тобы жеңіліп, тұтқынға түседі.

Разия сұлтан үш жыл, алты ай, алты күн билік жүргізді, осы уақыт ішінде ол мемлекет аумағын кеңейтіп, халқына бейбітшілік пен гүлдену, өнерге қамқорлық және оқу орындарын қолдау көрсетті.

Бас қолбасшы және әскери жауынгер (лашқар киш) Разия сұлтан дәл қай кезде еркек киімін киіп, көпшілік алдында «жабық» болып, өзін көрсетуге мүмкіндік берді.

Сайып келгенде, түркі әмірлерін сұлтанды тақтан түсіруге итермелеген Разияның айқыш киінуі немесе «ашылуы» емес, олардың билік пен байлық артықшылықтарын қорғау мүддесінен тууындауы мүмкін. Ақыр соңында Разияға қарсылық діни топтан емес, керісінше, әкесінің адал Шәмси құлдары тарапынан болды. Осылайша олар оны өз мүдделері үшін тақтан түсіруге сылтау ілік іздеген. Егер саяси элиталардың ашкөздігі, экономиялық мүддесі және олардың өсіп келе жатқан нәсілдік өшпенділігі, этникалық бақталастық және жыныстық дәлелденбеген айыптаулары болмаса, ол әлдеқайда ұзақ билік етер еді, өткені ол қажетті саяси мүмкіндіктерге ие болды және халықтың қолдауына ие болды. Қара нәсілді, сырттан келген және басқа ұлттан болған Жақыпқа қолдау жасауы түркі тектес саяси элитаның ренішін тудырып, ақыры қайғылы жағдайға соқтырды. Оның шендік дәрежесінің тез көтерілгені сондай үлкен мансап болып есептелетін қызметке «атқа жауапты әмір» (амир-и ахур) болып тағайындалады.

Разия өзінің эфиопиялық құл-кеңесшісі Жақыппен қарым-қатынасы шарифат шеңберінен шығып кетті ме? Шынымен оның анық-қанығын ешкім білмейді. Түптеп келгенде, бұлтартпас факті-деректердің тапшылығы ақиқатты көмескілеп, болжам мен өсек-аянның таралуына себеп болған. Бір ғасырдан кейін Ибн Баттута Үндістанға барған кезде осы әңгімені тарихи факт ретінде қабылданды. Ибн Баттута өзінің «өзінің бір құлымен қарым-қатынаста болғанын» және ол «еркектер сияқты садақ пен шыбықты көтеріп, бетін бүркемей шетелде жүретінін» жазды. Осыдан кейін «халық оны тақтан тайдыруға бекінеді.

Елтұрмыштың тұсында ерекше артықшыларға иеленген «Малики Шәмси» аталатын топ бүкіл елдің байлығы мен билігін өзара бөліп алды, олардың арасындағы бәсекелестік тұтастай мемлекеттік тұрақсыздығына әкелді, Елтұрмыштан кейінгі үш сұлтан Разия(1236–1240), Муизуддин Бахрам-шаһ (1240–1242) және Ала уд-дин Масуд-шаһ (1242–1246) олардың астыртын әрекеттерінің құрбаны болған (Ашрафян, 1960: 46).

Сұлтан Разия мемлекетті басқару істері, әскерге қолбасшы болу қабілетінен жан дүниесі бай, басқа өнер мен поэзия биім еді. Сондай талантының арқасында көңілге қонымды өлеңдерді дүниеге әкелген. Оның әдебиетте ақындығы Шырын Дехләуи немесе Шир Ғури лақап есімімен танылған еді.

Бүгінгі таңда Разия сұлтанның тағдыры Үндістанның халық қаһарманы және көпшіліктің сүйсінетін патшайымы ретінде оның көтерілуі мен құлдырау тарихы қатты қызығушылық тудыратын тартымды тақырыпқа айналған.

Ғиясуддин Ұлық-хан Белбан

Дели мәмлүк сұлтандығы кезеңінде қайраткерлігімен айрықша із қалдырған Ғиясуддин Ұлық-хан Белбанның шыққан тегі – Елберді(Елбөрлі) тайпасы, ата-бабалары Түркістан өлкесінің тұрғындары. Оны қырық құлмен бірге сатып алған Елтұтмыс сұлтан тәрбиелеп,

жетілдірді. Белбан өте қабілетті болғандықтан мемлекеттік басқару-әкімшілік жұмыста мәртебесі тез биіктей түскен. Содан Насыруддин Махмұд Кабача (1246–1266) сұлтанның назарына ілікті. Оның үкіметінде уәзір, одан әрі патшаның оң қолына айналып, орынбасарлық қызметке тағайындалды. Махмұд сұлтан оның парасаты мен іскерлігін ұнатқандығы сондай өз қызына үйлендірген. Содан бастап оның сарайда ықпалы нығайып, іс жүзінде билікті қолына алған еді. Біріншіден, оның ақылды басқаруының арқасында елді бөлініп кетуден сақтап қалды. Екіншіден, көптеген алауыздық тудыратын жағдайлардың жолын кесті. Сөйтіп мемлекетті басқару тетіктерін бекімдей түсті. 1266 жылы Махмұд сұлтан қайтыс болғанда артынан мұрагерлікке ұл баласы болмаған соң ресми түрде Ғиясуддин Белбан Ұлұқ-хан таққа отырды. Ғиясуддин Белбан (1266-1287) – Үндістандағы мәмлүк сұлтандары арасындағы көрнекті тұлғалардың соңғысы. Белбанның тікелей сұлтанның күйеу баласы болуы әрі орынбасарлығына тағайындалуы мемлекеттің талай күрделі түйіндерінің оң шешімін табуға әбден тәжірибеге машықтандырды. Саяси-әскери жұмыстарға елеулі үлес қосуы, жауынгерлік һәм басқаруға дарынымен даралануы лайықтылығын байқатуы үшін биліктегі әмірлер мен өзге де мәртебелі шенеуніктер оның маңайына топтасып, қолдауына мүмкіндік берді. Ғиясуддин Белбан билік құрғанда сұлтандықтың ішкі жағдайы шытырманды жағдайда күй кешумен қатар сырттан шабуыл жасау әбден қаупі туындаған еді. Анығын айтқанда лауызымдылардың бүлік жасау қатері іште сезіліп қалғанда, сырттан да үнді жергілікті әмірлерінің орталық билікке наразылық қозғалысы күн өткен сайын бел ала түсті. Сондай-ақ моңғолдардың басып кіру ықтималдығы да саяси биліктің назарында болды. Соның бәріне шынайы көзқарас пен мықты ұстанымды талап ететін еді. Өйткені оның бәріне батыл кірісіп, бағынбаған шенеуніктерден уақыттан ұтылмай құтылу оңтайлы екі тәсілінің бірін шұғыл таңдауға тура келген еді. Бірі – семсердің жүзі, екіншісі – көнбегенді у беріп, ажал құштыру болды. Ал Ғиясуддин Белбан осы төтенше екі амалды дереу қатқыл түрде қолданды. Осылайша қарсыластарын ес жиғызбай қастандық ұйымдастырудың жолын алдын ала кесіп отырды. Сонымен бірге сыртқы жауларға аяусыз күрес жүргізді. Әуелі Миуат қауымының бүлікшілерін тізе бүктірді. Одан кейін Дуаб үнділердің көтерілісін тұншықтырды. Ал моңғол шабуылдаушыларына қарсы соғысты солтүстік батысқа өзінің жауынгер ұлы Мұхаммед хан басқарған әскерін аттандырады. Содан мемлекеттің ішкі тұрақтылығын қамтамасыз ету үшін қауіпсіздік ұйымын құрды. Жауға қарсы өткір шараларды аса қаталдықпен жүйелі түрде жалғастыруының арқасында мемлекетте бейбіт тыныштық орнығып, дамуды бастан кешті.

Ғиясуддин Белбан мемлекеттің баянды болып, тұтастығын сақтау үшін әкімшілік-әскери істерді темірдей тәртіпке салу саясатын жүргізумен шектеліп қалмай өнер, әдебиетке де көңіл бөліп келді. Сондықтан мәмлүк патшалық дәуірін Үндістанның мәдени өсіп-өркендеу заманына айналдыра алды.

Ғиясуддин Белбан мемлекеттің бөлшектеніп, ыдырауына бөгеттік жасаған қатқыл шараларының бірі Бенгал аймағының бүлік шығарған көтерісшілеріне қолданған еді. Бенгал әкімі Тұғрыл хан сұлтан Белбанның жарлығына ерегісіп мойынсұнбай, оны орындаудан бас тартты. Белбан қалың әскермен оған қарсы шабуылға аттанып, ұрыста жеңіске жетіп, оны қолға түсіріп өлтірді. Оны жақтаушыларды тұтқындап Ләкһнауға алып барып, жаппай халықтың көз алдында екі қол, екі аяқтарын шегелеп жазалады.

Ғиясуддин Белбан Бенгал өлкесінен Делиге оралар алдында екінші ұлы Насыруддин Бұғра-ханды Бенгал әкімі етіп тағайындады. Белбанның үлкен ұлын тақ мұрагері етіп белгілеп қойған еді. Бірақ ол 1286 жылғы моңғолдармен кескілескен шайқаста қаза тапты. Мұхаммед-хан оның аса сүйікті перзенті еді. Сол себепті үміт артқан баласынан көз жазып қалуы сұлтанға өте ауыр соққы болып тиді. Соның зардабынан сұлтанның өзі де 1266 жылынан билікті уысында ұстап, үлкен жетістікке жеткенімен ұрпағын жоғалту қайғысына төзе алмаған күйінде 1287 жылы бақилық болды. Ғиясуддин Белбанның өлімінен кейін

мәмлүк патшалығының күні батуының басталғаны нышан берді. Сөйтіп үш жылдан кейін 1299 жылы мәмлүк Дели сұлтандығы жаңа саяси күштің қолына өтуімен өрбиді. Бұл Хәләж түріктердің сұлтандығы деген атпен белгілі.

Бұл дәуірде Үндістанның саяси, қоғамдық және мәдени-рухани өміріне өзгерістер еніп, серпін алды. Онда сәні мен салтанаты бөлекше гүлденген ислами сәулет өнерінің ескерткіштері бой түзді. Сол қатарда мәдени жәдігерліктер мен әдеби шығармалар туды. Мәселен: Тәжуддин Мұхаммед Низам (Сәдруддин Асан Низами Нишабури) 1206 жылы жазған өзінің әйгілі «Тәж әл-маасер» (Игілік тәжі) атты тарихи шығармасын Сұлтан Мұхаммед Сам мен Құтыбуддин Айбекке арнаған. Аталған тарихи шығарма Дели патшаларының тарихын (1191-1217) жылдардағы оқиғаларын қамтиды. Бұған қоса Минһажуддин Сираж Жузжани(1193-1266) 1259 жылы бастап, 1260 жылы аяқталған «Табақат-и насыри» атты еңбекті айта аламыз. Онда ислам тарихының патшалықтары, Ғури патшалығы, Үндістандағы бастапқы сұлтандар және олардың орынбасарлары, Иран еліне моңғол шапқыншылығы туралы парсы тілінде қарапайым, жеңіл тілмен баяндалған. Сондай-ақ Әмір Хұсрау Деһлеуи (1253-1325) – парсы тілінде көптеген өлең жинақтардың авторы, шығыс ислам мәдениетінің өкілі ретінде өзінің әдеби үнділік стилімен айшықталған әйгілі шайыр. Оның әкесі Сейфуддин Махмұд моңғол шапқыншылығы заманында Үндістанда бой тасалған. Сонда Дели патшасы Елтұтмыс сарайына жол тауып, өмір жолын жалғастырды. Баласы Хұсрау Деһлеуи Үндістанда туып, оқып, ақындық таланты жарқырады.

Дели сұлтандығы дәуірінде жаңа тұрпаттағы ғимараттар – алдыңғы қатарда мешіттер мен мұнаралар, медреселер, зәулім де керемет тамаша жәдігерлік кесенелер, сұлтандар мен танымал тұрғаларының мазарлары бой көтерді. Ал мұның өзі Үндістан жеріндегі бұрын кездеспеген соны үрдіс, бағыттың өркен жайғанын дәйектейді. Бұндай дәстүрдің Делиде түрлене өрістеуі билік басындағы түркілердің діни ұстанымдағы ислами құндылықтарды қадірлеп, ардақталуын және өнерге қамқорлығын айғақтайды.

Делидегі Құтыб мұнарасы Үндістанда сәулет өнерінің өзгеше бітім-бедердегі озық үлгісі екенін мамандар бағалауда. Құтыбуддин Айбек 1197 жылы Делиде мұсылмандардың тұңғыш мешітін салуға кірісті. 1199 жылы кешенді алаңда мешіт жанынан бір мұнара тұрғыза бастады. Дели сұлтандығы Үндістанды моңғолдардың апатты шапқыншылығына тосқауыл бола алды. Осы кезде Үндістандағы томаға-тұйықтық кеміп, сыртқы әлеммен сауда, мәдени байланыстар жанданған. Үндістанда түркі, парсы мәдениеті ислам өркениеті мен жергілікті үндінің көне дәстүрлерінің бойына сіңіріп, тоғыса өрнектелді.

Зерттеу нәтижелері

Ғуламдық – ортағасырлық ислам мемлекеттерін билеушілері арқа сүйеген ең маңызды жүйе. Бұл жүйе даму үдерісінде қалыптасып, жетіле түскен. Құл иеленуші элемент негізінде пайда болып, кейіннен жүйе мүшелері әскер қолбасшысы, хәжиб, әмір, уәзір дәрежесіне көтеріліп, одан кейінгі тіпте кезеңде арасынан мемлекетті құрушы және басқарушы адамдарды да шығарды. Әсіресе, сол дәуірде әскери құрылымның сапасын жетілдіруде өте оңтайлы институт ретінде із қалдырды. Сол себепті бүкіл тарихи үдерісте институттанғырған бұл құбылыс түркі-ислам мемлекеттерінің ішінде өміршеңдік танытты.

Мәмлүктанушылық орта ғасырлардағы мұсылмандық кеңістіктегі елеулі фактор ретінде бағамдалып, осы күрделі құбылыстың әр аймақтағы ауқымды көріністерін танып-білуде түрлі шет тілдердегі деректер мен қайнаркөздер негізінде типологиялық салыстырулар арқылы зерделене түсуінің керектігіне көз жеткіздік. Ортағасырларда түркілер арасынан шалғайдағы бөтен елдерде ерлігімен өзгеше тұрпатты баһадүрлер, жеңімпаз қолбасшылар, көшбасшылар көреген саясаткерлер мен даңқты қайраткерлер шықты, арасында құлдықтан сұлтандық шыңға дейін көтеріліп, биік белестерді бағындырған, ірі табыс пен жетістіктерге жеткен.

Қорытынды

Түйіндеп айтқанда, Үндістанның бір бөлігіне билік жүргізген ат төбелінде азғантай болса да түркілер саяси жат өлкеде ықпалды топқа, элитаға айналып, үстемдік, көшбасшылық етуімен ислам дінінің қанат жаюы мен тұрақтануына ықпал етумен бірге түркілер жетекшілік тізгінді ұстап, мемлекет, ұлыс болып ұйысуда тарихи міндет арқалаған. Үндістан тарихының ажырамас бөлігі түркілердің алатын орнын зерттеудің біз үшін де қажет.

Зерттеуімізде Дели сұлтандығы тұсында өркениеттің дамып, өзіндік сыр-сипат алғаны дәйектелді. Мақалада бұрын беймәлім, қолжетімсіз болып келген мағұлматтар ұсынылды. Сондықтан еңбегіміз отандық тарих, шығыстанушылық, түркітанушылық саланы тың деректерімен толықтыратын септесуімен практикалық тұрғыдан пайдалы болмақ, әрі алдағы жаңа жұмыстарға қозғау салып, жетелейді деген нық сенімдеміз. Әрине біздің бұл мақаламыз осы бағыттағы алғашқы барлау ғана, көлемі шектеулі, сондықтан кейін сол кездегі геосаяси, экономика, дін тағы басқа алуан факторларды ескеріп, бұны кезеңді әрқырын қамтып, саралау жөн. Бұл бағыттағы алдағы ғылыми талдаудың деңгейін көтеру Дели сұлтандығы мәмлүк кезеңін одан әрі құптап, болмыс-бітіміне тереңірек үңілу болса, екінші жалпылау, кең аяда Үндістандағы тарихындағы түркілердің орнын тұтастай алып, сараланса, жаңа түйіндеулер мен нәтижелермен байи түспек .

Әдебиеттер:

Ашрафян,1960 – Ашрафян.К. З. Делийский султанат. К истории экономического строя и общественных отношений (XIII—XIV века), Москва, 1960. 256 с.

Ахмад Мухтар,1986

أحمد مختار العبادي. قيام دولة المماليك الأولى في مصر والشام 1986بيروت

[Ахмад Мухтар әл-Ибади. Мысыр мен Шамда мәмлүктер мемлекетінің қалыптасуы]. Бейрут, 1986.325 б.

Әзиз Аһмет,198

احمد، عزيز، تاريخ تفكر اسلامي در هند، ترجمه نقی لطفی و محمدجعفر یاحقی، تهران، ۱۳۶۷ ش 272؛

[Әзиз Аһмет, Үндістандағы ислам дүниетанымының тарихы, аударған: Нәки Лүтфи, Мұхаммед Жафар Яһақи]. Тегран, 1367 х.ж. (1988). 272б.

Ибн Бәтуте, 1940

ابن بطوطه، سفرنامه، ترجمه محمدعلی موحد، تهران، ۱۳۵۹ ش؛

جلد اول: 645، جلد دوم: 511

[Ибн Бәтуте, Сапарнама, аударған: Мұхаммед Әли Мовәһед]. Тегран, 1359 х. ж/1940, 1 том- 645б, 2 том-511б.

Calkins.P Review. The Journal of Asian Studies ,Vol. 27. Is. 4. August 1968. P. 906–908.

Prasad Ishwari. A Short History of Muslim Rule in India: From the Conquest of Islam to the Death of Aurangzeb, 2nd ed. Allahabad: The Indian Press,1931. 852 p.

Jackson, 1999 Jackson, Peter. Sultan Radiyya Bint Iltutmish. Becoming Visible:Medieval Islamic Women in Historiography and History, ed. Gavin R. G. Hambly. New York: St. Martin’s Press, 1999. pp. 180-197.

Brijbhushan Jamila. Sultan Raziya: Her Life and Times: A Reappraisal, Hardcover – January 1, 1990. p.176.

Mobasher Anilla. Revisiting the Delhi Sultans in the Light of their Patronage Towards Learning and Education // Journal of Research Society of Pakistan. 2013. 50 (2), December, P.103–137.

Kumar Sunil. Raziyya Sultan // Encyclopedia of Women in World History / ed. Bonnie C. Wade. New York: Oxford University Press. P. 585–586.

Emergence of the Delhi Sultanate: AD 1192 1286. New Delhi: Permanent Black.

Kumar Sunil. (2010) Raziyya Sultan // Encyclopedia of Women in World History / ed. Bonnie C. Wade. New York: Oxford University Press. pp. 585 586.

Emergence of the Delhi Sultanate: AD 1192 1286. New Delhi: Permanent Black.

Khan Hussain. The Institution of Iqtā' and Its Impact on Muslim Rule in India." Islamic Studies, 22 (1) (Spring), 1983, P. 1–9.

Lane Poole, Stanley. (1903) Medieval India under Mohammedan Rule, 712 1764. New York: G. P. Putnam's Sons. 449 p.

Haeri S. (2020). The Unforgettable Queens of Islam. Cambridge University Press. 257 p.

Minhaj-ud-din. Tabakat-i-Nasiri: A general history of the Muhammadan dynasties of Asia, including Hindustan; from A. H. 194 (810 A.D.) to A.H. 658 (1260 A.D.) and the irruption of the infidel Mughals into Islam, by Minhaj-ud-din, Abu-Umar-i-Uzman. Translated from original Persian manuscripts by H. G. Raverty Vol. 1. New Delhi: Oriental Books Reprint Corporation [1970], 2 v. (lxiv, 1296, xxvi, 273 p.).

Gavin R. (1999) Women in Medieval Islamic world . Hambly, G. New York. 591 p.

History of Islamic Worldview in India, translated by Naqi Lotfi and Mohammad Jaafar Yahaghi Үндістандағы ислам дүниетанымының тарихы, ауд.: Нәқи Лүтфи, Мұхаммед Жафар Яһақи]. Tehran, 1367(1988). 272 p. (in Persian).

Ibn Batute. (1940) Safarnama. Tarjuma Mohammad Ali Muvahed. Tehran. 1359 sh. Jeld avval -645. Jeld duvvum 511. Siachatnama [Travel book, translated by Mohammad Ali Movah, Сапарнама, аударған: Мұхаммед Әли Мовәһ]. Tehran, 1359 AH/1940. Vol. 1645 p. Volume-2. 511 p. (in Pers.).

The Travels of Ibn Battuta (1971). A. D Gibb, H. A. R. (tr.). 1325 1354. Vol. 3. Cambridge: Cambridge University Press. 254 p.

Saki K (2006). Qırshaq mamlukteri [Mamluks of Kipchak]. Astana. 464 p. (in Kaz.)

The Cambridge history of India (1928). Vol. III. Turks and Afghans. Cambridge at the University press. 853p.

Stanley P., Aleksandr B., Halil Adham, Ahmed Said Sultan. Tarih dulathaye islami ve hanedanhayе ukumatger. Tehran. 1363.645. [Stanley Lane Paul, Alexander Barthold, Khalil Adham, Ahmad Saeed Sultan, History of Islamic States and Ruling Families, translator: Sadegh Sajjadi, Tehran, first edition, summer Ислам үкіметтерінің тарихы және биліктегі династиясы, аударған: Садық Сәжжади] Tehran, 2013. 645 p. (in Pers.).

Juzjani Menhaj Siraj. (1963) Tabakat-i-Nasiri: [Menhaj Siraj, Osman, Naseri's levels, prepared for publishing by Abdul Hai Habibi Насыри сатылары (деңгейлері), баспаға дайынд.: Әбділһей Нәбиби]. Kabul, 1342 /AH.1963. 645 p (in Pers.).

¹Керим Ш.Т. ²Жеменей И. ³Амирбекова С.К.

¹Египетский университет исламской культуры Нур-Мубарак, Алматы, Казахстан

²Казахский национальный университет имени аль-Фараби, Алматы, Казахстан

³Институт востоковедения имени Р.Б. Сулейменова, Алматы, Казахстан

E-mail: ¹shamshadin.kerim@mail.ru, ²Jemeneyislam@yahoo.com,

³sagynysh.amirbekova@mail.ru

МАМЛЮКСКИЙ ПЕРИОД В ИСТОРИИ ДЕЛИЙСКОГО СУЛТАНАТА В ИНДИИ

Аннотация. В нашей стране также важно провести комплексное и поэтапное серьезное изучение места тюрков в многовековой истории Индии. Периоды власти тюрков в Индии были волнообразны, непрерывны. В статье в качестве особого объекта рассматривается мамлюкский период Делийского султаната, созданного тюрками, и наиболее важные

сведения, относящиеся к этой теме, были отобраны, систематизированы и представлены в исследовании. Информация, относящаяся к указанному периоду, была собрана, в том числе на основе оригинальных источников на иностранных языках, и специально проанализирована. Мамлюкские факторы в мусульманском пространстве Средневековья оцениваются как значимая веха, упоминается необходимость изучения этого сложного и масштабного явления и инситуа. Упомянутые в статье наиболее видные султаны мамлюкского периода: Кутуб ад-Дин Айбек, Шамс ад-Дин Елтутмыс (1210–1236), Разия дочь Елтутмыса (1236–1240), Гияс ад-Дин Белбан Улуг-хан (1266–1287) были специально выделены и стали основой и новизной анализа. В истории Индии тюрки стали политической элитой и своим господством и лидерством добились двух результатов. Одним из них является принятие и распространение исламской религии, а также историческая задача удержания бразды правления и организации его в государство и нацию. В исследовании было подтверждено, что цивилизация развивалась в новом направлении во времена Делийского султаната и приобрела свои особенности, представлена неизвестная и недоступная информация. На примере башни Кутиб описано строительство зданий в новом стиле той эпохи, различное развитие архитектурного процесса в Дели. Показана религиозная позиция правящих тюрков, признание исламских ценностей, интерес и забота об искусстве и литературе. Работа будет полезна с практической точки зрения, так как будет способствовать пополнению новыми данными в области отечественной истории, востоковедения, тюркологии и вдохновит на новые работы в будущем. В дальнейшем планируется свободное освоение работ индийских историков, и историко-генеалогические труды того же периода, используя их в качестве доказательств.

Ключевые слова: султан, мамлюки, тюрки, ислам, Кутуб ад-Дин Айбек, Разия

¹Kerim Sh.T.* ²Zhemeny I. ³Amirbekova S.K.

¹Nur-Mubarak Egyptian University of Islamic Culture, Almaty Kazakhstan

²Al-Farabi Kazakh National University, Almaty, Kazakhstan

³R.B. Suleimenov Institute of Oriental Studies, Almaty, Kazakhstan

E-mail: ¹shamshadin.kerim@mail.ru, ²Jemeneyislam@yahoo.com,

³sagynysh.amirbekova@mail.ru

THE MAMLUKS PERIOD IN THE HISTORY OF DELHI SULTANATE IN INDIA

Abstract. In our country, it is also important to carry out a comprehensive and step-by-step serious study of the place of the Turks in the centuries-old history of India. Periods of power of the Turks in India were continuous. In the article, the Mamluk period of the Delhi Sultanate established by the Turks was considered as a special target, and the most important information related to this topic was selected, systematically presented and introduced. Information related to the mentioned period was compiled, including based on sources in foreign languages, and specially considered. Mamluk scenes in the Muslim space in the Middle Ages are evaluated as a significant milestone, and the need to study this complex and large-scale phenomenon is mentioned. The most prominent sultans of the Mamluk period mentioned in the article: Kutybeddin Aibek, Shamseddin Yeltutmys (1210-1236), Raziya Yeltutmys's daughter (1236-1240), Giyaseddin Belban Ulug-khan (1266-1287) were specially separated and became the focus of analysis. In the history of India, the Turks became political elite and achieved two results with their domination and leadership. One is the spread and stabilization of the Islamic religion, as well as the historical task of holding the reins of leadership and organizing it into a state and nation. In the study, it was confirmed that the civilization developed in a new direction during the Delhi Sultanate and acquired its own

characteristics, unknown and unavailable information was presented. The construction of buildings in the new style of that era, the various development of the architectural process in Delhi is described on the example of the Qutib Tower. The religious position of the ruling Turks, appreciation of Islamic values, interest and concern for art and literature are shown. The work will be useful from a practical point of view, as it will contribute to the addition of new data to the field of domestic history, oriental studies, and Turkic studies, and will inspire new works in the future. In the future, it is planned to intertwine the works of Indian historians related to this topic by freely mastering them and the historical and genealogical works of the same period by using them as evidence.

Keywords: sultan, Mamluks, Turks, Islam, Kutubbedin Aibek, Razia

Авторлар туралы мәлімет:

Керім Шәмшәдин Тұрсынұлы, филология ғылымдарының докторы, профессор, Нұр-Мұбарак Египет ислам мәдениеті университеті, Алматы, Қазақстан.

Жеменей Ислам, филология ғылымдарының докторы, Әл-Фараби атындағы Қазақ ұлттық университеті, Алматы, Қазақстан.

Әмірбекова Сағыныш Көпенқызы, Р.Б. Сүлейменов атындағы Шығыстану институтының ғылыми қызметкері, Алматы, Қазақстан

Сведения об авторах:

Керим Шамшадин Турсинович, доктор филологических наук, Египетский университет исламской культуры Нур-Мубарак, Алматы, Казахстан.

Жеменей Ислам, доктор филологических наук, Казахский национальный университет имени аль-Фараби, Алматы, Казахстан.

Амирбекова Сағыныш Копеновна, научный сотрудник, Институт востоковедения имени Р.Б. Сулейменова, Алматы, Казахстан

Information about authors:

Kerim Shamshidin Tursynuly, doctor of philology, professor, Nur-Mubarak Egyptian University of Islamic Culture, professor, Almaty, Kazakhstan.

Zhemenev Islam, doctor of philology, Al-Farabi Kazakh National University, Almaty, Kazakhstan.

Sagynysh Kopenovna Amirbekova, researcher, R.B. Suleimenov Institute of Oriental Studies, Almaty, Kazakhstan.